

Tovább fogynak Óbuda textiliparának ipari műemlékei?

Kutasi Csaba

A mintás kelmék gyártásával foglalkozó pamutipart a Goldberger Textilnyomógyár, a Pamutkikészítőgyár és a Textilfestőgyár képviselte Óbudán (az üzemek 1963-tól 1989. I. félévéig a Pamutnyomóipari Vállalathoz tartoztak). A hosszú évekig kizárólagos hengernyomást a technikai fejlődés (a rotációs filmnyomógépek megjelenése és elterjedése) az 1980-as években kiszorította. Az óbudai hengernyomással foglalkozó gyáraknak ipari műemléket állítva, a Goldberger gyár Pacsirtamező utca 37. sz. alatti telephelyének bejárata mellett egy 12-szines kendőnyomógépet helyeztek el, egy kis dombbal magasított talpazatra, amire az egykori, Lajos utcai Textil- és Textilruházati Ipartörténeti Múzeum (Textilmúzeum) vezetősége annakidején megszerezte az örökségi védelmet. A védettség értelmében nemcsak hazai, hanem talán európai szinten is kuriózumnak számító speciális hengernyomógépet ipari műemlékként bolygatni sem lehet. Ennek ellenére a közelmúltban leemelték a talpazatról, sorsa egyelőre ismeretlen.

Óbuda textiles vonatkozásai a római kortól

A feljegyzések szerint Óbudán már a római korban is előfordult olyan szakmai tömörülés (posztókészítők kollégiuma, majd a török hódoltság időszakából egy vargacéh), amely iparüzésre utal. Azonban ettől kezdve nem volt folyamatosság, az ipari tevékenység gyökerei nem nyúlnak ennyire vissza. A jóval későbbi időszakból kiemelendő a Zichy-család szerepe, főként Zichy Istváné (ő többek között a magyar kamara elnöke is volt), aki 1659-ben Óbudát adományként megkapta. Az uralkodónak nyújtott szolgálatért, később grófi címmel kitüntetett Zichy családját a birtokba vett területre költöztette, egyúttal uradalmuk ügyintéző központja is Óbudára került. A későbbi leszármazott, Zichy Miklós megépítette a Fő téren ma is fellelhető rokokó kastélyt, ami annak idején rendkívül díszes volt és szökőkutas díszkerttel is pompázott. 1784-ben Mária Terézia is meglátogatta Miklóst és feleségét a Zichy-kastélyban. Éppen Mária Terézia uralkodása idején bontakozott ki több manufaktúrális ágazat a Habsburg-birodalomban, így Óbudán is. A textildolgozás mellett – a ruházatok és ágyneműk tisztításával kapcsolatban – külön megemlítendő a hamuzsír-főzés [1], amely tevé-

kenység földesúri regálé volt. (A Rádl-fogadó melletti „hamuzsír étetési épület” ilyen munkára utalt).

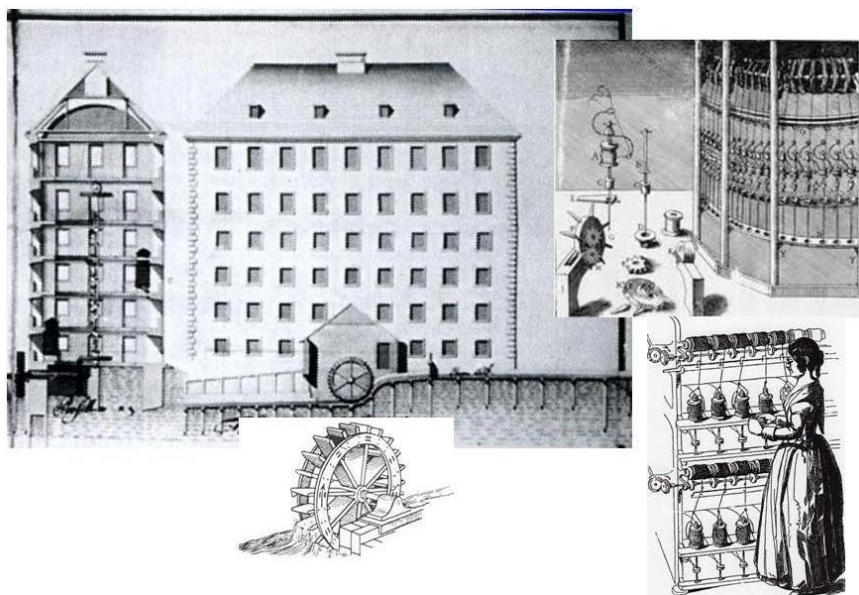
Magyarországon annakidején a textilipar volt nagyobb jelentőségű, ezen belül a selyemfeldolgozás. A II. József időszakában felvirágoznak látszó selyemgyártás megszervezése 1780 körülre tehető. Igaz, 1770 körül a selyemhernyó-tenyésztés meghonosításának kísérlete a mezővárosi Óbudán nem járt sikerrel (ehhez a nem megfelelő tartási körülmények is jócskán hozzájárultak). Közben Óbuda mezőváros lett, miután a királyi jogúgyek igazgatósága 1766-ban visszaváltotta a Zichy-családtól a birtokot. A díszes kastélyt megkurtították és katonai ill. dohányraktárak négyoszögébe zárták.

II. József textilszakmát támogató törekvéseihez tartozik az indigó helyettesítési kísérlete is, a csüllengből történő festékanyag-nyeréssel. Az Indigofera Tinctoria nevű indigónövényt a hazai éghajlati viszonyok mellett nem lehetett termesztetni. A festőcsülleng (Isatis Tinctoria) franciaországi termesztésének meghonosítása biztónak látszott az indiai indigó kiváltásaként. A Magyarországon termesztett növény leveleinek zúzása után azonban, az áztatás és erjesztés nem eredményezett megfelelő színezőanyagot.

A selyemhernyó-tenyésztés sikertelensége ellenére az óbudai selyemipar kialakításáról nem mondtak le. Először egy selyemfilatórium (fonó, cernázó üzem) létesítését határozták el, hogy az eszéki selyemgombolyítóból származó nyersanyagból Bécs selyemipara számára félkész termék készüljön. Zaneri Bertalan azért kapott engedélyt a selyemfonó-cernázó felépítésére, mert a tömeges méretű fonást, csévélest és cernázást házilag és gépi erő nélkül nem lehetett végrehajtani. A többszintes üzemépület elkészült, azonban a Rádl-árok gyenge vízhozama, a műszakilag kisebbre tervezett vízikerek és egyéb problémák miatt a filatórium nem működött megfelelően. A fő problémát több száz öles csatorna építésével akarták orvosolni, ez azonban nem készült el, a technológiai berendezések is részben hiányosak maradtak. Az 1782-es téli próbaüzem során sorra előjöttek a hiányosságok, ennek

ellenére tavasszal beindult a termelés, végül

1789-ben csődbe mentek a vállalkozók. A filatóriumra nem akadt vevő ill. bérelő, az öt földemen áthaladó gépezet miatti nyílások az épület más hasznosítását nem tették lehetővé. Óbuda határában végül közel 50 évig üresen állt az épület, majd részben összedőlt, köveinek elhordása

Az egykori filatórium felépítése

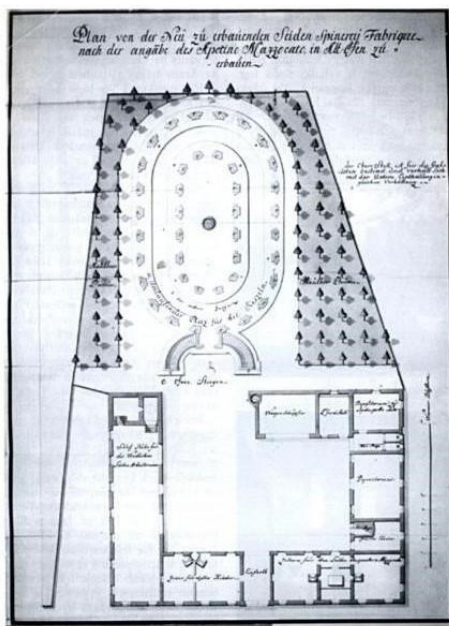
után pedig végleg eltűnt.

A filatórium mintegy kiegészítő beruházásaként Mazzucato Ágoston 1784-ben megalapította az óbudai selyemgombolyítót (deglomeratórium). Thallher József tervei alapján 1786-ban készült el a ma is álló épület (a mai Miklós tér 1. sz. alatt). Az eredeti tervben kétoldalt félkörben végződő, téglalap alapterületű épület, 40 katalnból álló gombolyító külső és belső sorból épült fel. Végül egy ovális, nyeregtetős épület jött létre középső folyosóval. Ebben az időben az üzemépületeknek nem volt kiforrott elrendezésük, de már ismert volt az igény, hogy a munkafelügyelők jól áttekinthessék a folyamatokat. Mazzucato és Thallher elképzelése a részletekben nem egyezett, végül a budai építész szempontjai érvényesültek. Annak ellenére, hogy az ovális elrendezés nem alapkövetelmény, a Vajdaságban levő verseci selyemgombolyító is ilyen formában készült el.

Az óbudai selyemgombolyító biztosította rövid ideig a motollált selymet a filatóriumnak, majd több évtizeden át a bécsi üzemeknek, ill. a pesti Valero selyemszövő manufaktúrának, ahol célnázó is működött. Mazzucato 1814-ben 92 éves korában elhunyt, az ő találmánya alapján felszerelt selyemgombolyító a 19. század harmadik évtizedéig jól működött. Óbuda később jelentős textilstető-, nyomó-, és kikészítőiparát tkp. a selyemfeldolgozás alapozta meg.

A 18–19. századi textiles múlt

Az 1767–1775 közötti kézművesipari korszakban Óbudán többek között len takács, harisnyakötő, posztós, zsinórverő, kötélverő, textilstető, kalapos, szabó, nadrág-szabó működött. Az 1770-es évek második felében 20 takácsról és 21 szabóról tesznek említést, ami az Óbudán létesült Katonaruházati Biztonság igényeivel is kapcsolatos. Beywinckler József és Höpfinger Jakab (akik sógorok voltak) bécsi selyem- és brokátkészítő mesterek üze-
me a Zichy-kastély-

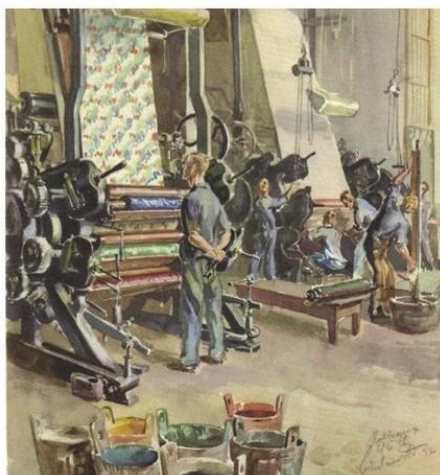
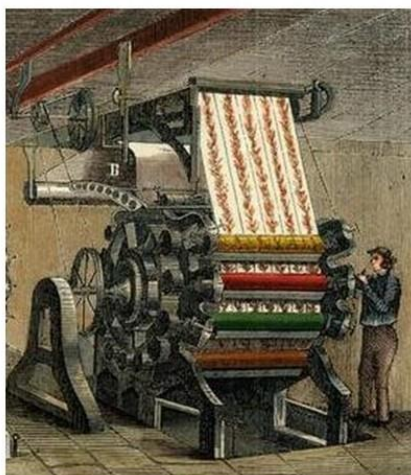

A selyemgombolyító épülete régen és ma

wincklerékkal együtt jött Óbudára) selyem-festődéje. Frast Augusti Józseffel társulva létrehozta az Óbudai Szépfestőgyárat, amely az 1792-es bővítés után a Föld és a Zapor utca kereszteződésében működött Kendőgyár megnevezéssel. Koppel Jeremiás posztóüzemét 1779-ben Budaújfaluból óbudai házába telepítette (nyers katonaposztót szállított a katonai ruhatárnak), majd 1792-ben az Árpád-forrás működtette malomba vitte át a gépeket. Az utóbbi helyszínen utódainak, a Finály-család tagjainak manufaktúrája üzemelt (a Fehéregyházi útig terjeszkedve), ebből alakult ki a későbbi Óbudai Fehérítő-, Festő- és Impregnálógyár, majd a Selyemkikészítőgyár. 1840-ben Leitner Jakab alapított textilgyárat, ezt később Spitzer Gerzson vette át.

1845-től tervezte a Gyáralapító Társaság Budán egy gyapjúfonógyár létesítését, miután a helyi szőlőművelés veszteségesnek bizonyult és iparilag elmaradott térségről volt szó. Telket adományoztak, adómentességet biztosítottak és részvényjegyzést helyeztek kilátásba. 1847-ben a Dunaparton gyapjúmosó-házak létesítését engedélyezték, beszerezték egy 12 lóerős bécsi gőzgépet a leendő üzem számára (a fonógépek eredete nem ismert). A mai Kolosy tér helyén létrejött fonodában 1848 tavaszán indult meg a termelés. Szövőde és kikészítő telepítése is tervben volt, hogy posztóüzem létesüljön. Az 1848-as események is kedvezőtlenül hatottak, így felmerült a meglévő gyár tovább működtetésének kérdése is. Időközben a Gyáralapító Társaság csődbe jutott, a gyapjúfonoda tönkremehetett, mert 1852-től a helyszínen

Korabeli ábrázolások a hengernyomásról

gabonamalom működött.

A textiles tevékenységgel kapcsolatos városias foglalkozások (ruhatisztító, mosónő) is megjelentek az 1840-es évek Óbudáján.

A jelentősebb textilipari múltról

Az 1990-es évek közepéig számos textilipari üzem működött még Óbudán, ill. Budapest III. kerületében. A pamutipart a Goldberger Textilnyomógyár, a Pamutkikészítőgyár és a Textilfestőgyár képviselte (az üzemek 1963-tól 1989. I. félévéig a Pamutnyomóipari Vállalathoz tartoztak), a selyemiparból a Selyemkikészítőgyár, a leniparból a Csillaghegyi Lenárugyár (később -Szövőgyár), a kötőiparból az Óbudai, majd a Budapesti Harisnya-gyár, valamint speciális besorolású üzemként az Óbudai Kalapgyár termelt a főváros észak-nyugati részén. Sokáig használták Óbudán a Finály, Filtex, Salzmann, Guttmann és Fekete, Magyar Textil, Pamutipar, Growe megnevezéseket, ha adott textilgyárról esett szó. Valamikor régen selyemfeldolgozó ill. gyapjúipari vállalkozás, majd később bútór- és szőnyeggyártó egység, gombgyár, sőt fonógép-alkatrészgyártó telep is működött itt. Korábban még mosó- és fertőtlenítő gépeket előállító vállalkozás, sőt textilsegédanyag-gyár is folytatott termelőtevékenységet, hogy csak a főbbeket említsük.

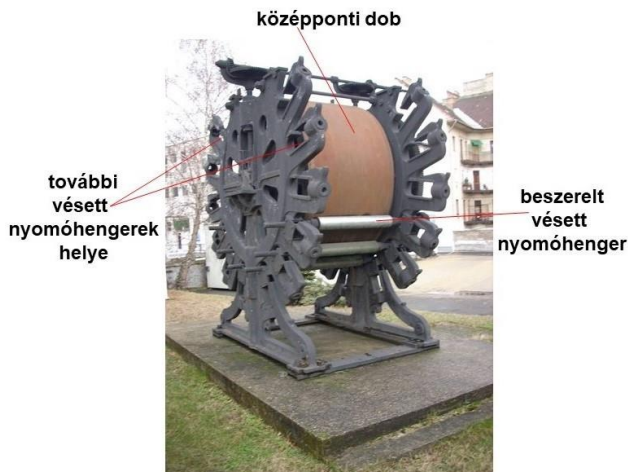
A nyomóüzemekben az 1980-as években Európa szerte sorra megszüntették a hengernyomást miután a rotációs filmnyomás elterjedése idejét múlttá tette a több évszázados technológiát. A vésett nyomóhengerek kerülete jellemzően 480 mm volt (a régebbiek kisebbek), ezen belül különböző rapportmagasságú mintákat készítettek. Az ún. kendőnyomó hengerek kerülete 760–900 mm volt, mert a kész kendők négyzetes alakját így lehetett biztosítani az akkori kész méteráruk szélességéhez igazodva.

A hengernyomással foglalkozó óbudai gyáraknak ipari műemléket állítva, a Goldberger-gyár Pacsirtamező utca 37. sz. alatti telephelyének bejárata mellett egy 12-szines kendőnyomógépet helyeztek el egy kis dombbal magasított talpazatra. A gépváz a centrál-fogaskerékkel és részben beszerelt nyomóhengerekkel hirdette a korabeli nagyszerű technikát és a kapcsolatos kiváló kendőalapanyag előállítását. Az egykori, Lajos utcai Textil- és Textilruházati Ipartörténeti Múzeum (Textilmúzeum) vezetősege korábban megszerezte az örökségi védelmet.

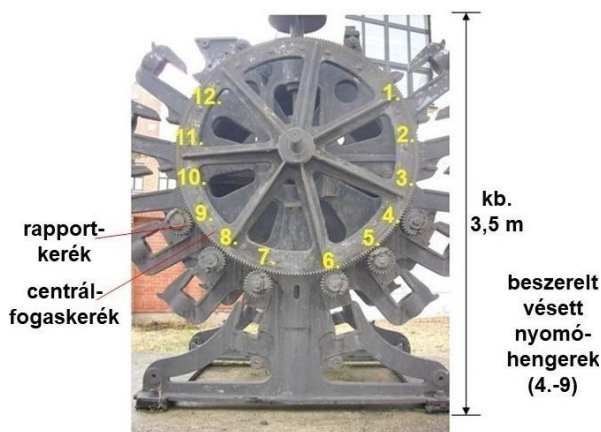
Hogyan működött a kendőnyomógép?

A szóban forgó kendőnyomógép egy *speciális hengernyomógép*, amely a következő főbb részekből áll:

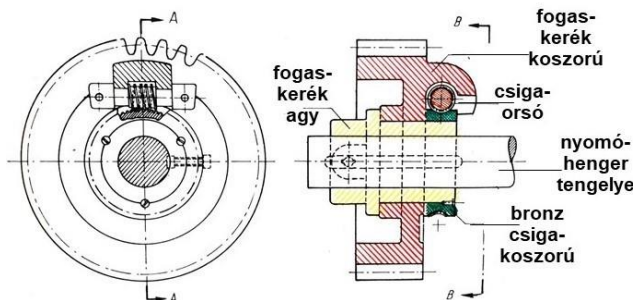
- Az ún. *középponti dob* a különböző, rugalmas alátétet biztosító műszaki szövetekkel jelentette a megfelelő alátámasztást. Ennek a középponti dobnak az átmérőjétől függött a köré beszerelhető *vésett nyomóhengerek* száma. A dobon a nyomandó szövet alatt közvetlenül haladt a laufernek nevezett *futószövet* (feladata a kelmén átnyomódott és a széleken túl felhordott nyomópép felszívása). A futószövetet korábban a nyomás után külön laufermosóban tisztították, majd víztelenítés és szárítás után került újbóli felhasználásra. A korszerű gépeken a hozzá tartozó egység mosta és víztelenítette (esetleg szárítottta). A futószövet alatt a többbrétegű gumírozott „deka” (nyomókendő) biztosított rugalmas alátétet és megvédte a nedvességtől a dob bevonatát. A nyomókendőre került nyomópépet időnként mosással tisztították le, a modernebb gépeken minden körforgás után a géphez telepített kendőmosó-berendezés végezte el ezt a feladatot. A legalsó műszaki szövet a dobra 10–14 rétegben feltekercselt *bombázs* volt (nagyszilárdságú cérnázott

Az örökségvédelem alatt álló 12 színes kendőnyomógép a felállítás helyén (a szerző felvétele)

12 színes kendőnyomógép oldalnézetben (a szerző felvétele)

A rapportkerék felépítése és működése

Fekete előszínezésű szöveten kendőmintázás fehér marónyomással

rami-láncfonalakból és rugalmasságot kölcsönző gypjú vetülékfonalakból épül fel a pólyaként is ismert alátétanyag).

- A minta helyén bemélyedésekkel (vésetekkel) kialakított, kemény bevonatú *nyomóhengerek*et, a belsejükbe préselt (kúposan illeszkedő) acéltengellyel („spindli”) szerelték be a dob aktív kerülete mentén kialakított nyomófejekbe.

- A forgó nyomóhengereket kezdetben karáttételes súlyozással, majd rugótányéros lapos-menetű csavarorsós terheléssel, a korszerűbb gépeken hidraulikus vagy hidropneumatikus *munkahengerek*kel préselték a rugalmas alátétekkel ellátott középpontidobon futó szövetre.

- A 30–60 MN *nyomóerő* hatására került a vésetekben levő nyomópép a textilanyagra, innen ered a „nyomás” elnevezés (a vésetekbe benyomódó textilanyag a nyomópépet mintegy kiszívta).

- A *nyomópép* a fémteknőben került elhelyezésre, amelyben a recézett gumitömlő, ill. pamutszövet bevonatú fahenger, vagy acélcsőre vulkanizált és hornyolt puhagumi bevonattal ellátott, vagy az erős szálú sörtével kialakított kefések *felhordóhenger* forgott (hajtását fogaskerék áttétel biztosította a nyomóhenger tengelyéről).

- A felhordóhenger a nyomószerszám teljes felületét bevonta a nyomópéppel, a rakli (edzetlen acélból készült, egyenesre reszelt, fent *nyomókés*, amely 0,2–1,0 mm vastag és 60–100 mm széles) választotta le a felesleget a sima hengerpalásról, így csak a vésetben maradt a kés által beszorított nyomópép. A nagyobb felületű mintákhoz vastagabb kést alkalmaztak, a henger érintőjéhez nagyobb szögben állították be az élet. A nyomókést tokba szerelve helyezték be a nyomófejek csúszócsapágyaiba és a *karjára terhelt súlyokkal* szorították a forgó nyomóhenger felületéhez (oldalirányú alternáló mozgatásával kerültek el egyenetlen kopását). A puhább anyagú, a forgással szembe elhelyezett, a henger felső felületére fektetett sárgaréz *kontrakés* a hengerpalásra került idegen pépmaradványoktól tisztította meg a nyomószerszámot, mielőtt ismét a felhordóhengerrel érintkezne (elkerülve az idegen nyomópép teknőbe jutását).

A különböző színű mintaelemek helyes *illeszkedését* rapportálással biztosították. A függőleges rapportállítást a *rapportkerék* teszi lehetővé. Ez a nyomótengelyre felékelt, a központi fogaskerékhez illeszkedő speciális kialakítású fogaskerék. A kerékagyból és az agyon csiga-csigakerék kapcsolattal elfordítható, fogaskerékkoszorúból álló gépelem segítségével tudták megoldani a menet közbeni helyzetváltoztatást. Így a forgás közben a nyomóhenger sebessége rövid időre megváltoztatható volt (a kerékagyon elfordítható a fogaskerékkoszorú, amikor a csigaorsót elfordítják).

A vízszintes rapport-állításra, a nyomóhenger oldalirányú elmozdítását biztosító rapportcsavaros szabályozhatóság szolgált. A korszerű hengernyomógépeken távirányítás, félautomata rapportállítási lehetőség is rendelkezésre állt.

Kedvező hírek a talpazatáról leszerelt kendőnyomógépről

A kendőnyomógép bolygatásának hírét futótűzként terjesztettük, sokan segítettek abban, hogy ez óbudai textiles ipari műemlék eredeti helyén maradhasson. *Népešy Noémi*, aki 2019 tavaszától a *Budapesti Történeti Múzeum főigazgatója* (előtte az Óbudai Múzeum igazgatója, a Goldberger Textilipari Gyűjtemény létrehozója vpl) és a Budapest Galéria munkatársai, ill. *Orosz Diána* művészettörténész, muzeológus (Óbudai Múzeum) a helyszínen is szereztek érvényt annak, hogy az ipari műemlék visszakerüljön eredeti helyére. Tekintettel arra, hogy a műtárgy a korábbi BUDAPRINT Pamutnyomóipari Vállalat tulajdona, *Keleti Tamás* korábban vállalati szakszervezeti titkár (később a Textilipari Dolgozók Szakszervezetének főtákar) is hasznos tanácsokkal segítette a kendőnyomógép megmentését. Mindannyiuknak köszönjük.

A 2022. I. negyedévben a helyéről eltávolított kendőnyomógép (ipari műemlék)
(Fogl Elemér felvétele)

A védettség értelmében nemcsak hazai, hanem talán európai szinten is kuriózumnak számító speciális hengernyomógépet ipari műemlékként bolygatni sem lehet. Ennek ellenére a közelmúltban leemelték a talpazatról, sorsa egyelőre ismeretlen. Az ingatlan argentin tulajdonosa állítólag éttermet épít ezen a helyen, közvetett információ szerint csak ideiglenesen vetette le a helyéről a védett kendőnyomógépet, amire senkitől sem kért engedélyt. (E cikk írásakor, 2022. március végén a Miniszterelnökség Műtárgyfelügyeleti Hatósági Főosztályát e-mailen értesítettem a történetekről.)

Felhasznált irodalom

- Domonyi-Eckerné-Kézdy-Meyer-Solcz: Textilnyomó technológia. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1969.
- Dr. Geszler Ödön: A 200 éves Budapest PNYV, Goldberger Textilművek története, üzemi kiadvány. Budapest, 1984.
- Kutasi Csaba: Textilipar Óbudán. Óbudai Anziks, 2016–2017 téli szám